

پژوهش‌نامه نقد وهابیت؛ سراج منیر ♦ سال ششم ♦ شماره ۲۳ ♦ پاییز ۱۳۹۵
صفحات: ۱۵۲-۱۲۵ ♦ تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۴/۰۷ ♦ تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۰۸/۲۵

اندیشه دینی و سیاسی اخوان المسلمین ایران

رضا پورعلی سرخه دیزج*

چکیده

«جماعت دعوت و اصلاح ایران» از جریان‌ها و گروه‌های متأثر از اندیشه جنبش «اخوان المسلمین» است. آنان بر تبعیت از فهم سلف در پیروی از قرآن و سنت تأکید ندارند؛ ولی توسل، استغاثه، بنای بر قبور و برخی از اقسام زیارت قبور را مردود می‌دانند. به اعتقاد آنان، مذهب‌ها برداشت‌های فقهی از قرآن و سنت هستند و از هیچ تقدسی برخوردار نیستند. آنها پیروی از مجمع‌ها یا شوراهای فقهی را بهتر می‌دانند؛ ولی در عصر کنونی به‌خاطر نبود چنین اجتماعاتی، پیروی از مذاهب را امری اجتناب‌ناپذیر انگاشته‌اند. باور به دموکراسی، باور به اصل شورا و خرد جمعی و همچنین التزام به آن در کنار دیگرپذیری و تکررگرایی، از باورها و اعتقادات اساسی «جماعت دعوت» معرفی شده است. به اعتقاد آنان بهار عربی در تکاپوی اعاده حقوق شهروندی و حاکمیت قانون است. همچنین اسرائیل غاصب است و مسلمانان و نهادهای بین‌المللی نباید در مقابل جنایت‌های آنان ساکت بمانند. جماعت دعوت، دفاع از حقوق و آزادی‌های شهروندی اهل سنت ایران را از وظایف ذاتی خود دانسته و بر این باور است که هرچند اهل سنت ایران آزادی نسبی دارد، ولی از جامعه هدف خود دور است.

کلیدواژه‌ها: دعوت و اصلاح، اخوان المسلمین، عبدالرحمن پیرانی، حکومت، اندیشه سیاسی، اندیشه دینی.

* کارشناس ارشد کلام اسلامی و دانش‌پژوه مؤسسه دارالاعلام لمدرسة أهل البيت (علیهم‌السلام).

ایمیل: pooralirrr@gmail.com

مقدمه

جنبش اخوان المسلمین به رهبری «حسن البنا» در سال ۱۹۲۸ م در کشور مصر شروع به فعالیت نمود. این جنبش در حال حاضر در کشورهای مختلفی نظیر ایران، سوریه، سودان و فلسطین فعالیت دارد و از جمله گروه‌های متأثر از این جنبش، جریان «جماعت دعوت و اصلاح ایران» است.

از آنجا که هدف اصلی جنبش اخوان، اسلامی کردن حکومت‌ها و جوامع کشورهای مسلمان نشین است، باید پرسید که هدف شعبه ایرانی این جنبش یا همان جماعت دعوت و اصلاح ایران چیست؟ آیا آنان حکومت حاکم بر کشور ایران را به عنوان حکومت اسلامی قبول دارند؟ آیا آنان جامعه ایرانی را جامعه‌ای اسلامی می‌دانند؟ اگر پاسخ این پرسش، منفی است، حکومت و جامعه مطلوب از دیدگاه آنان چیست؟ و اگر پاسخ، مثبت است، آنان از نظام حاکم و جامعه اسلامی ایران، چه انتقادهایی دارند یا به نظام حاکم و جامعه اسلامی ایران، چه پیشنهادهایی را ارائه می‌دهند؟

پاسخ به این پرسش‌ها بدون توجه به اندیشه دینی و سیاسی جماعت دعوت، امکان‌پذیر نیست. از این رو نوشته پیش رو، پاسخ به این پرسش را رسالت اصلی خود می‌داند که اندیشه دینی و سیاسی اخوان المسلمین ایران یا جماعت دعوت و اصلاح ایران چیست؟

هرچند در سایت‌ها، نشریه‌ها و روزنامه‌های مختلف، مطالبی پراکنده درباره این جریان به چشم می‌خورد؛ ولی بیشتر آنها به معرفی ساختار سازمانی جماعت دعوت پرداخته‌اند و از تبیین اندیشه دینی و سیاسی آن غافل شده‌اند و تاکنون تحقیقی مدون در این باره صورت نگرفته است.

تاریخچه جماعت دعوت و اصلاح ایران

«جماعت دعوت و اصلاح ایران» از جریان‌ها و گروه‌های متأثر از اندیشه «اخوان المسلمین» است که اندکی پیش از انقلاب اسلامی ایران، گروهی از عالمان و اندیشمندان اهل سنت ایران آن را تأسیس کردند.^۱

کشف‌الدین محمدیان از علمای اهل سنت تالش، هسته اولیه جماعت دعوت را متشکل از شخصیت‌هایی نظیر ناصر سبحانی، عبدالرحمن یعقوبی، ماموستا سیدقادر عزیزی، ماموستا برهان امینی (برهان حمه امین صاحب تفسیر آسان به زبان کردی)، کاک صلاح‌الدین محمد بهاء‌الدین دانسته است.^۲

عبدالرحمن پیرانی دبیرکل جماعت دعوت در مصاحبه‌ای با روزنامه الشرق الأوسط ضمن انکار عضویت این جماعت در تشکیلات جهانی اخوان المسلمین، تأثیرپذیری این گروه از اندیشه اخوان را امری صحیح دانسته است.^۳ جماعت دعوت در واکنش به خبر منتشرشده در روزنامه عراقی الزمان، مبنی بر تعلیق عضویت اخوان المسلمین ایران در تشکیلات جهانی اخوان المسلمین، با صدور بیانیه‌ای در تاریخ ۱۳۸۷/۱۱/۲۰ مصادف با ۱۳۸۷/۸/۲۲ ش، التزام خود به مبانی فکری جنبش «اخوان» را ابراز داشته و آن را مایه افتخار دانست.^۴

۱. «رویکردها و راهکارها»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک: <http://www.islahweb.org/roykard>

۲. سهرابی، یحیی، «گفت‌وگو با کشف‌الدین محمدیان از علمای اهل سنت تالش»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۹ آذر ۱۳۹۳، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2014/12/13263/> گفت‌وگو-با-کشف‌الدین-محمدیان-از-علمای-اهلسنت-تال-۱۳۹۳/۱۲/۱۳۲۶۳
۳. محمود، خالد، «الأمین العام لجماعة الدعوة والإصلاح الإيرانية: المعارضة الأقرب إلینا»، سایت الشرق الأوسط، ۲۱ رجب ۱۴۳۱، لینک:

<http://archive.aawsat.com/details.asp?section=4&article=576621&issueno=11541#.wrnwjyhubdd>
۴. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص خبر بی‌اساس روزنامه عراقی الزمان»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۹ آبان ۱۳۸۷، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1387/8/3862/> بیانیه-جماعت-دعوت-و-اصلاح-ایران-در-خصوص-
.html «خبر-بی‌اساس-روزنامه-عراقی-الزمان

پرسشی که مطرح می‌شود این است که ارتباط کنونی جماعت دعوت با مرکز جنبش اخوان المسلمین در قاهره چگونه است؟ عبدالرحمن پیرانی در پاسخ به این پرسش می‌گوید: طبیعتاً به‌عنوان یک جماعت اسلامی فعال، روابط حسنه‌ای با جنبش‌های اسلامی و رهبرانشان به‌ویژه شخصیت‌های برجسته اخوانی داریم؛ ولی با هیچ‌کدام از آنان رابطه تشکیلاتی نداریم.^۱

جماعت دعوت در اساسنامه خود، جماعت را چنین تعریف کرده است: «جماعت تشکلی است مدنی، در چارچوب اندیشه اسلامی که در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی فعالیت می‌کند».^۲ جلیل بهرامی‌نیا از اعضای شورای مرکزی جماعت دعوت در پاسخ به این پرسش که جماعت دعوت تشکلی تبلیغی و تربیتی است یا تشکلی سیاسی، اساس کارکرد جماعت را مبتنی بر «تربیت دینی» دانسته است. وی استقبال جماعت دعوت از فعالیت‌های سیاسی را ناشی از خوانش فراگیر جماعت دعوت از اسلام و نیز نگرش این گروه به موضوع تربیت تشخیص داده است؛ نگرشی که تربیت را صرف پند و اندرز نمی‌داند؛ بلکه فرایندی می‌داند که شامل سایر ابعاد زندگی از جمله اقتصاد، سیاست و فرهنگ نیز می‌شود. در مجموع به اعتقاد او، جماعت تشکلی تبلیغی و تربیتی است تا تشکلی سیاسی.^۳

اندیشه دینی جماعت دعوت و اصلاح ایران

اندیشه دینی جماعت را می‌توان در چند محور بررسی کرد:

۱. محمود، خالد، «الأمین العام لجماعة الدعوة والإصلاح الإيرانية: المعارضة الأقرب إلینا»، سایت الشرق الأوسط، ۲۱ رجب ۱۴۳۱، لینک:

<http://archive.aawsat.com/details.asp?section=4&article=576621&issueno=11541#.wrnwjyhubdd>

۲. «مرام‌نامه و اساس‌نامه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک:

<http://www.islahweb.org/maramnameh>

۳. سهرابی، یحیی، «جماعت دعوت و اصلاح؛ رویکردها، راهکارها و عملکردها در گفت‌وگو با جلیل بهرامی‌نیا»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۴ بهمن ۱۳۹۵، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2017/1/1776> -و- راهکارها -و- عملکردها -در- گفت‌وگو -با- جلیل -بهرامی‌نیا

۱. سلفی‌گری

جماعت دعوت، نه تعریفی از سلفی‌گری ارائه داده و نه موضع صریحی در مقابل این مکتب ابراز داشته است. آنان مسلمانان را به پیروی از قرآن و سنت ملزم دانسته‌اند نه پیروی از سلف. به اعتقاد جماعت دعوت، لزومی بر تبعیت از سلف در فهم قرآن و سنت وجود ندارد و می‌توان با تکیه بر فهم و برداشت عالمان عصر حاضر از قرآن و سنت پیروی نمود؛ البته در صورتی که از شرایط و تخصص لازم و کافی برخوردار باشند و برداشت آنان از قرآن و سنت، مطابق قوانین و ضوابط علمی باشد.^۱

جماعت دعوت بیان نکرده است که مراد از تخصص چیست؟ ضوابط علمی که برداشت از قرآن یا سنت باید مطابق با آن باشد، کدام‌اند؟ شاید بتوان مراد جماعت دعوت از تخصص را همان قوه اجتهاد دانست که در ادامه، بحثی درباره آن خواهیم داشت؛ ولی ضوابط علمی، همچنان پرده بر رخسار کشیده و در هاله‌ای از ابهام قرار دارد.

۲. اجتهاد و تقلید

جماعت دعوت و اصلاح با انتشار مقاله‌ای از دکتر یوسف قرضاوی با عنوان «عوامل تغییر فتوا در عصر کنونی»، درصدد بیان این مطلب است که ائمه اربعه و فقه‌های گذشته، برای عصر خود اجتهاد کرده‌اند و عصر کنونی به اجتهادی جدید نیاز دارد.^۲ آنان در همین راستا الزامی برای پیروی از مذهبی خاص قائل نیستند^۳ و مذاهب را برداشت‌هایی فقهی از قرآن و سنت معرفی می‌کنند که از هیچ تقدسی برخوردار نیستند.^۴ به اعتقاد آنان اصل، پیروی از قرآن و سنت است^۵ و درعین حال برای کسانی که با علوم

۱. سؤال شماره ۱۲۳۵، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۵ تیر ۱۳۹۳ ش، لینک:

<http://www.islahweb.org/feqhi/%d8%a7%d8%b9%d8%aa%d9%82%d8%a7%d8%af%db%8c?page=8>

۲. قرضاوی، یوسف، «عوامل تغییر فتوا در عصر کنونی»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۲ آذر ۱۳۹۰ ش، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2011/12/4776>

۳. نک: «سؤالات فقهی»، مجله اصلاح، شماره اول، دی ماه ۱۳۹۰، ص ۱۰۷.

۴. نک: «سؤالات فقهی»، مجله اصلاح، شماره دوم، بهمن ماه ۱۳۹۰، ص ۴۷.

۵. نک: «سؤالات فقهی»، مجله اصلاح، شماره اول، دی ماه ۱۳۹۰، ص ۱۰۷.

شرعی آشنایی ندارند، در آنچه مخالف قرآن و سنت نباشد، پیروی و تقلید از پیشوایان دین و عالمان دارای شرایط اجتهاد، لازم و صحیح است^۱ و فرد عامی نمی‌تواند به تلفیقی از مذاهب عمل کند.^۲

جماعت دعوت، تقلید را در آنچه مخالف با قرآن و سنت نباشد، جایز دانسته است؛ ولی بیان نکرده است که فردی عامی و فردی که با علوم شرعی آشنایی ندارد، از چه راهی و با چه توان و استعدادی می‌تواند مطابقت فتوای مجتهد و مرجع تقلید خود را با قرآن و سنت تشخیص دهد. اگر گفته شود با پیروی از اهل ترجیح می‌تواند به این تشخیص برسد یا عالمی واجد شرایط می‌تواند برای او مطابقت یا عدم مطابقت را احرار نماید،^۳ باید گفت که این حرف، بازگشت به خانه اول است و باز هم در اینجا باید پرسید که فرد عامی با چه توان و استعدادی می‌تواند قول صحیح را از میان اقوال معارض تشخیص دهد. به همان اندازه که ارجاع مستقیم فرد عامی به قرآن و سنت و انتظار فهم احکام عملی توسط او از این دو منبع مهم، خطرناک و موجب انحراف است، ارجاع غیرمستقیم و به عبارت دیگر تقلید مقید به عدم مخالفت با قرآن و سنت نیز خطرناک و انحراف‌ساز است.

جماعت دعوت بر این باور است که در جامعه اسلامی، قرآن به پیروی از دیدگاه جمعی از کارشناسان تاکید دارد که با مشورت به یک رأی نهایی رسیده‌اند؛ ولی در عصر کنونی به خاطر نبود چنین اجتماعاتی، علما پیروی از مذاهب را اجتناب‌ناپذیر می‌دانند. به نظر آنان شاید بهتر باشد که از مجمع‌ها یا شوراهای فقهی پیروی شود که با بررسی ادله مذاهب در هر موضوع، به نظری واحد می‌رسند. در هر حال آنان پیروی مطلق از یک مجتهد را جایز

۱. سؤال شماره هشت، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۹ مرداد ۱۳۹۰، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2011/8/4144/> حکم-تبعیت-نکردن-از-یک-مذهب-چیست؟

۲. سؤال شماره ۳۷۹، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۸ خرداد ۱۳۹۱، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2012/6/6031/> آیا-تلفیق-مذاهب-درست-است؟

۳. سؤال شماره ۱۰۰۹، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۷ دی ۱۳۹۲، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2013/12/10580/> الف-آیا-تبعیت-از-مذهب-خاصی-مثلاً-مذهب-

امام-شافعی-درست-است؛-چون-بعضیها-که-به-سل

نمی‌دانند؛^۱ چراکه به اعتقاد ایشان، بیشتر علمای معاصر بر این باورند که اگر رأی یک مجتهد با حدیث صحیح پیامبر ﷺ منافات داشته باشد یا عالمی واجد شرایط با دلایلی متقن، ضعف استناد او به فلان حدیث یا فلان آیه را اثبات کند، فرد مسلمان می‌تواند از آیه قرآن یا حدیث صحیحی که رأی مجتهد را نقض می‌کند، پیروی نماید.^۲ همچنین اگر فردی مطابق علوم شرعی متوجه شد که رأی مذهب یا مجتهد دیگری از رأی مذهب یا مجتهد او قوی‌تر و صحیح‌تر است، می‌تواند از رأی قوی‌تر پیروی نماید.^۳

جماعت دعوت، توان استنباط احکام از قرآن و سنت را فراگیر نمی‌داند و آن را به افراد عالم و جامع شرایط اجتهاد و استنباط اختصاص داده است. آنان آشنایی کافی با ادبیات عرب، علم تفسیر، علم حدیث، علم اسباب نزول، واقعیت موجود و... را از شرایط اجتهاد می‌دانند. علاوه بر این موارد، مجتهد باید تمام توان خود را برای دستیابی به حکم شرعی به کار گیرد.^۴

۳. توحید و شرک

توحید و شرک از مفاهیم مبهم در اندیشه جماعت دعوت است. در گفتمان جماعت دعوت، بحث توحید و شرک بر محور مصادیقی نظیر استغاثه جریان دارد نه مفهوم الفاظ توحید و شرک.

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان.

۴. سؤال فقهی، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۱۱ خرداد ۱۳۹۴، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2015/6/15291> -یا- عموم-است-برای-عموم-یا-قرآن-قابل-فهم-و-روشن-است-برای-عموم-یا-لینک-خیراگر-هست-چگونه-در-حالی-که-علم-تفسیر-ل

جماعت دعوت، استغاثه را از مصادیق عبادت دانسته است.^۱ آنان با استناد به آیه ۵ سوره فاتحه^۲ و آیه ۶۲ سوره نمل،^۳ استغاثه و استعانت از غیر خدا را مردود اعلام کرده‌اند.^۴ در حقیقت جماعت دعوت، استغاثه از غیر خدا را مصداقی از شرک می‌داند؛ چراکه اگر استغاثه از مصادیق عبادت باشد، استغاثه از غیر خدا عبادت غیر خدا محسوب شده و با توحید عبادی منافات خواهد داشت.

اما حقیقت مطلب چیست؟ آیا استغاثه از غیر خدا به طور مطلق شرک است؟ آیا نباید به هیچ وجه از غیر خدا استغاثه نمود؟ در پاسخ باید گفت که تنها مصداق استغاثه که در نزد تمامی مذاهب اسلامی مردود است، استغاثه و استمداد استقلالی از غیر خداست؛ ولی استغاثه از اولیای الهی با توجه به اینکه آنان انسان کامل بوده و به مقام خلافت الهی نائل شده‌اند و در حکم «مستخلف‌عنه» هستند، به یقین مطابق با شرع است. چنان که برخی از احادیث کتاب صحیح البخاری^۵ و همچنین دیگر منابع معتبر روایی اهل سنت در کنار ادله قطعی دیگر، بر این تطابق دلالت دارند.^۶

۱. سؤال شماره ۱۰۵۳، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۶ اسفند ۱۳۹۲، لینک:

متأسفانه عده‌ای -از- دراویش -و- به- غیر- خدا- توسل -/ http://www.islahweb.org/content/2014/2/11160/ -میکنند- و- میگویند- مدد- یا- شیخ، -مدد- یا-

۲. «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ».

۳. «أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدًا».

۴. سؤال فقهی، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۴ شهریور ۱۳۹۴، لینک:

با- سلام- و- خسته- نباشی- من- یه- کلیپ- از- مرحوم- / http://www.islahweb.org/content/2015/8/15782/ ماموستا- محمد- ربیعی- دیدم- که- در باره- جایز

۵. نک: بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ج ۲، ص ۱۲۳، ح ۱۴۷۵؛ سقاف، حسن بن علی، الإغاثة بأدلة الإستغاثة، ص ۲۰.

۶. نگارنده با توجه به محدودیت حجم مقاله، از پرداختن به این روایات و ادله اجتناب می‌کند؛ اما خواننده گرامی می‌تواند با مراجعه به کتاب الإغاثة بأدلة الإستغاثة نوشته سید حسن سقاف از علمای شافعی اردن، کتاب حزب الإستغاثات بسید السادات رحمته نوشته یوسف بن اسماعیل نیهانی و دیگر کتاب‌های معتبری که علمای شیعه و سنی در این زمینه نگاشته‌اند، اطلاعات خویش را کمال بخشیده و بر آگاهی خویش بیفزاید.

۴. بدعت و سنت

دو واژه «بدعت» و «سنت» نیز از واژه‌های مبهم در اندیشه جماعت دعوت است. جماعت دعوت، تطابق یا عدم تطابق عبادات با احادیث صحیح پیامبر اسلام ﷺ را ملاک سنت بودن یا بدعت بودن آنها قرار داده است.^۱ از این رو به اعتقاد آنان، اگر برگزاری مراسم‌هایی همانند مراسم میلاد نبی اکرم ﷺ، به قصد عبادت و پاداش گرفتن شرکت‌کنندگان صورت پذیرد، نزد قریب به اتفاق علما بدعت است؛ ولی اگر برگزاری چنین مراسم‌هایی، بهانه‌ای برای اجتماع مسلمانان باشد و سیره عملی پیامبر اسلام ﷺ، احادیث گهربار ایشان یا دیگر مباحث دینی در آن مراسم مطرح گردد، با مانعی شرعی مواجه نخواهد بود.^۲

لازمه مطالب ذکرشده، طرح چند پرسش است:

۱. با توجه به معیار و ضابطه‌ای که جماعت دعوت برای سنت بودن یا بدعت بودن عبادات بیان کرده است، مراسم میلاد نبی اکرم ﷺ را نباید بدعت نامید؛ حتی اگر به قصد عبادت و مأجور بودن شرکت‌کنندگان برپا شود؛ چراکه هم در قرآن کریم^۳ و هم در سنت^۴ بر مهرورزی به پیامبر رحمت ﷺ تأکید شده است و یکی از مصادیق بارز مهرورزی،

۱. سؤال شماره ۱۲۵۰، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۳۱ تیر ۱۳۹۳، لینک:

آیا-ختنه-کردن-سنت-است-یا-بدعت-و-همچنین- /http://www.islahweb.org/content/2014/7/12326/

من-در-یک-وبلاگ-خواندم-که-نماز-تراویح-بدع

۲. سؤال شماره ۷۵۹، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۱۸ خرداد ۱۳۹۲، لینک:

در-مورد-برگزاری-مراسم-مولودخوانی-برای-پیامبر- /http://www.islahweb.org/content/2013/6/8462/

-صلی-الله-علیه-و-سلم-اطلاعات-بیشتری

۳. سوره نوبه، آیه ۲۴: ﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾.

۴. پیامبر گرامی اسلام ﷺ: «لا يؤمن أحدكم حتى أكون أحب إليه من ماله وولده والناس أجمعين». (ابن اثیر، مبارک بن محمد، جامع الأصول في أحاديث الرسول ﷺ، ج ۱، ص ۲۳۷ و ۲۳۸).

برگزاری مراسم احتفال و میلاد است. قرآن نیز بر بزرگداشت نبی اکرم ﷺ تأکید دارد^۱ و بزرگداشت و رفعت نام ایشان، خواسته خداوند سبحان است.^۲ پس جماعت دعوت، به چه دلیلی برگزاری مراسم میلاد نبی اکرم ﷺ را بدعت دانسته است؟

۲. احادیث نبوی به تنهایی ملاک تمییز بدعت از سنت هستند یا در این حوزه، قرآن نیز نقشی دارد؟ به عبارت دیگر، آیا عبادت مطابق با قرآن، سنت نیست؟

۳. آیا تطابق عبادات با احادیث، باید از جنس تطابق خاص باشد و دلیل خاصی از احادیث بر عبادت بودن آنها دلالت نماید یا اینکه تطابق کلی کافی است؟ اگر عبادت در زیرمجموعه اصلی از اصول کلی مستفاد از احادیث نبوی قرار گیرد، سنت است؟

از بیان پرسش‌های بسیار دیگری که در این حوزه مطرح هستند ولی همچنان از ناحیه جماعت دعوت بی‌پاسخ مانده‌اند، چشم‌پوشی می‌کنیم. ابهام‌ها و نکته‌های مبهم بسیاری که در اندیشه جماعت دعوت وجود دارد و مخاطب باید با ذهنی انباشته از علامت سؤال، این اندیشه را دنبال کند، این عبارت از کتاب اهل سنت ایران؛ فرصت‌ها و چالش‌ها را در ذهن نگارنده تداعی می‌کند: «یکی از دلایل مخالفان جماعت دعوت، عدم شفافیت و عدم صداقت است».^۳

بحث بدعت و سنت بهانه خوبی است تا نگرش جماعت دعوت به اموری همچون توسل، زیارت قبور و... مشخص گردد. جماعت دعوت با اینکه مانعی در مسیر توسل به کردار نیک خویش و نیز دعای خیر دیگران، مشاهده نمی‌کند؛ اما توسل به اولیا و افراد نیکوکار را به طور مطلق غیرمجاز می‌داند.^۴ این در حالی است که در حدیث عثمان بن

۱. سوره اعراف، آیه ۱۵۷: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ لَهُمُ الْطَّيِّبَاتُ وَيَحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ».

۲. سوره انشراح، آیه ۴: «وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ».

۳. سلطانی، عبدالظاهر، اهل سنت ایران؛ فرصت‌ها و چالش‌ها، ص ۱۴۵.

۴. سؤال شماره ۱۰۵۳، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۶ اسفند ۱۳۹۲، لینک:

متأسفانه-عدهای-از-دراویش-و-به-غیر-خدا-توسل-2014/2/11160-<http://www.islahweb.org/content/2014/2/11160>

میکنند-و-میگویند-مدد-یا-شیخ،-مدد-یا

حنیف، شخص پیامبر اسلام ﷺ است که توسل به اولیا و مقربان درگاه الهی را به اصحاب خویش می‌آموزد؛ نه توسل به دعای آنان را. اصحاب پیامبر اسلام ﷺ نیز همین رویه را بعد از وفات ایشان دنبال کردند. این حدیث توسط افراد زیادی از اهل سنت همچون نسائی،^۱ ابن حنبل،^۲ حاکم نیشابوری،^۳ ابونعیم اصفهانی،^۴ هیثمی،^۵ متقی هندی^۶ نقل شده است و افرادی نظیر طبرانی،^۷ منذری،^۸ هیثمی^۹ و حاکم^{۱۰} این حدیث را تصحیح کرده‌اند یا به تصحیح دیگران اشاره داشته‌اند. افزون بر این، برخی از آیات قرآن و نیز احادیث دیگر بر جواز توسل به اولیای الهی دلالت دارند.^{۱۱}

زیارت قبور نیز در نزد جماعت دعوت جایگاهی بهتر از جایگاه توسل ندارد. به اعتقاد ایشان دلیلی در قرآن و سنت برای اثبات ارتباط روح فردی که از دنیا رفته است با دنیا وجود ندارد.^{۱۲} آنان رفتن به قبرستان را سنت می‌دانند؛ چراکه موجب پند و اندرز است؛^{۱۳}

۱. نسائی، احمد بن شعيب، السنن الكبرى، ج ۹، ص ۲۴۴، ح ۱۰۴۱۹.
۲. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام احمد بن حنبل، ج ۲۸، ص ۴۸۰، ح ۱۷۲۴۱.
۳. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۷۰۷، ح ۱۹۳۰.
۴. ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، معرفة الصحابة، ج ۴، ص ۱۹۵۸، ح ۴۹۲۶.
۵. هیثمی، علی بن ابی‌بکر، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، ج ۱، ص ۲۷۳، ح ۱۰۱۸.
۶. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، کنز العمال في سنن الاقوال و الأفعال، ج ۶، ص ۵۲۱، ح ۱۶۸۱۳.
۷. طبرانی، سلیمان بن احمد، الروض الداني (المعجم الصغير)، ص ۳۰۶، ح ۵۰۸.
۸. منذری، عبدالعظیم بن عبدالقوی، الترغیب و الترهیب من الحدیث الشریف، ج ۱، ص ۲۷۲، ح ۱۰۱۸.
۹. هیثمی، علی بن ابی‌بکر، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، ج ۱، ص ۲۷۳، ح ۱۰۱۸.
۱۰. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۷۰۷، ح ۱۹۳۰.
۱۱. مخاطب گرامی می‌تواند با مراجعه به کتاب التوسل بالنبي ﷺ و التبرک بآثاره نوشته سیدمرتضی عسگری، کتاب التوسل؛ مفهوم و اقسامه و حکمه في الشريعة الإسلامية القراء نوشته آیت الله جعفر سبحانی و کتاب توسل به اهل بیت علیهم السلام از منظر قرآن و سنت تألیف سیدمصطفی مناقب، با این آیات و احادیث آشنا گردد.
۱۲. سؤال شماره ۱۱۳۱، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۱۸ اردیبهشت ۱۳۹۳، لینک:
<http://www.islahweb.org/content/2014/5/11614/> -آیا-بعد-از-مرگ-روح-متوفی-با-این-دنیا-ارتباط-دارد-یا-نه؟-آیا-روح-می-تواند-شاهد-ا-
۱۳. سؤال فقهی، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۲ تیر ۱۳۹۵، لینک:
<http://www.islahweb.org/content/2016/6/16831/> -بوسیدن-قبر-چه-حکمی-دارد؟-قبر-چه-مربوط-به-پیامبر-صلی الله علیه وسلم-و-یا-کس-دیگری-ب-

ولی این کار نباید با کارهای غیرشرعی همراه شود.^۱ همچنین بوسیدن و تبرک جستن از قبور نیز بدعت است و باید از این کار اجتناب شود؛ هرچند که آن قبر، آرامگاه نبی اکرم ﷺ باشد.^۲

چگونه جریان جماعت دعوت، دلیلی از قرآن و سنت بر سماع موتی پیدا نمی‌کند درحالی که فرقه وهابیت که بیشترین انحراف را در این زمینه دارد، سماع موتی را به طور مطلق مردود ندانسته است و آن را در موارد منصوص قبول دارد. ابن عثیمین از علمای متعصب وهابی با استناد به حدیث نبوی که در آن بر سلام کردن به اهل قبور تأکید شده است، می‌نویسد: «بعید نیست که عموم اهل قبور زمانی که بر آنان سلام داده می‌شود، شنوا باشند».^۳ جالب است که وهابیت نیز دلیلی قطعی بر اختصاص سماع موتی بر موارد منصوص ندارد و با وجود احادیثی همچون «حدیث قرع نعال»،^۴ «حدیث سلام بر اهل قبور»^۵ و دیگر ادله موجود در این حوزه، دیگر نمی‌توان سماع موتی را انکار کرد.^۶

۱. سؤال فقهی، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۵، لینک:

توی-فقه-شافعی، ا-گه-فردی-دیروز-فوت-کرده-<http://www.islahweb.org/content/2016/4/16592/> -باشه-و-دیروز-هم-خاکش-کرده-باشن، ایا-یکی-ا-

۲. سؤال فقهی، سایت رسمی دعوت و اصلاح، ۲ تیر ۱۳۹۵، لینک:

بوسیدن-قبر-چه-حکمی-دارد؟-قبر-چه-مربوط-به-<http://www.islahweb.org/content/2016/6/16831/> پیامبر-صلی‌الله‌علیه‌وسلم-و-یا-کس-دیگری-ب-

۳. ابن عثیمین، محمد بن صالح، الشرح الممتع علی زاد المستقنع، ج ۵، ص ۳۸۵.

۴. در این حدیث آمده است: «هنگام بازگشت تشییع کنندگان از تشییع جنازه، میت صدای پای آنان را می‌شنود». (بخاری،

محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ج ۲، ص ۹۰؛ ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر، الروح، ص ۵).

۵. نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۶۹.

۶. کتاب تذکرة الراشد نوشته عبدالحی لکنوی، کتاب إزهاق الباطل اثر محمد بن عبدالوهاب داوود همدانی معروف به امام الحرمین و کتاب الإغاثة بأدلة الإستغاثة نوشته سید حسن سقاف که پیش تر بدان اشاره شد، از منابعی هستند که می‌توانند در موضوع سماع موتی، تکمیل کننده اطلاعات مخاطب باشند.

همچنین این جریان چگونه تبرک جستن از قبور، حتی آرامگاه نبی اکرم ﷺ را بدعت می‌داند درحالی که صحابه‌ای همچون ابویوب انصاری،^۱ بلال،^۲ ابن عمر^۳ و حتی دخت گرامی رسول اکرم ﷺ، حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)^۴ نیز به آرامگاه ایشان تبرک جسته‌اند. آیا جماعت دعوت، این افراد را بدعت‌گذار می‌داند یا اینکه تعریف خود از بدعت را بازخوانی کرده است و در تعیین مصادیق بدعت، احتیاط بیشتری به خرج داده است؟

جماعت دعوت بر این باور است که علما به دلیل وجود برخی روایات، ساختن بنا بر روی قبور را جایز نمی‌دانند. ایشان به صراحت اعلام می‌دارند که ساختمان‌ها و بناهای موجود بر روی قبور برخی از بزرگان دین، مجوز شرعی ندارند.^۵ با این حال، قرارداد سنگ بر روی قبور جهت شناخته شدن صاحبان قبور، اشکالی ندارد.^۶ این در حالی است که احمد بن محمد غماری، یکی از علمای بزرگ شافعی در عصر حاضر، پس از اشاره به دیدگاه‌های فقه‌های مذاهب اربعه درباره ساختن بنا بر روی قبور و در جمع‌بندی این دیدگاه‌ها، اصل این عمل را امری جایز دانسته و می‌نویسد:

قول صحیح این است که بنای بر قبور جایز است؛ چه دور تا دور آن را بسازند، چه قبه بر آن بسازند و چه مسجد بر سر آن بسازند. شروطی که فقها ذکر کرده‌اند، امری خارج

۱. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ج ۴، ص ۵۶۰، ح ۸۵۷۱.

۲. ذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، ج ۱، ص ۳۸۵؛ شیبانی جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة في معرفة الصحابة، ج ۱، ص ۴۱۵.

۳. سمهودی، علی بن عبدالله، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، ج ۴، ص ۲۱۸؛ امین، محسن، كشف الإرتیاب في اتباع محمد بن عبد الوهاب، ص ۳۴۶.

۴. سمهودی، علی بن عبدالله، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، ج ۴، ص ۲۱۸؛ امین، محسن، كشف الإرتیاب في اتباع محمد بن عبد الوهاب، ص ۳۴۸؛ ابن حجر هیتمی، احمد بن محمد، الفتاوی الفقهية الکبری، ج ۲، ص ۱۸.

۵. غماری، احمد بن محمد، احياء المقبور من أدلة استحباب المساجد و القباب علی القبور، ص ۱۱. کتاب بنای بر قبور نوشته حسین غیب‌غلامی از منابعی است که خطای جماعت در مسئله «بنای بر قبور» را روشن می‌سازد. این کتاب درصدد است تا با بررسی مدارک مورد توجه اهل سنت، آیات قرآنی، احادیث معتبر و همچنین اقوال و فتاوی مشهور علمای اهل سنت، جواز زیارت قبور و بنای بر آن را به اثبات رساند.

۶. سؤال شماره ۸۵۲، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۳ شهریور ۱۳۹۲، لینک:

آیا-از-نظر-اهلسنت-ساخت-بنا-بر-روی-قبور-درست- http://www.islahweb.org/content/2013/9/9475/

است-یا-نه؟-دلیل-بیشمار-مقابر-مربوط-ب

از حکم ذاتی بنا است و به عوارض آن مربوط است که حکمی خاص دارد و با نبود عوارض، از بین می‌رود؛ مانند اینکه زمین وقفی باشد یا در راه مردم باشد یا به قصد مباحات و زینت کردن باشد.^۱

با اینکه جماعت دعوت، ایجاد بنا بر روی قبور را مردود و فاقد مجوز شرعی دانسته است؛ اما ورود به حوزه عمل و تخریب مرقد ائمه دین را به دلیل تنافی با اصول تعامل با دیگران در منهج صحیح اسلامی، محکوم می‌نماید.^۲

به اعتقاد جماعت دعوت، علما خواندن نماز و هدیه کردن ثواب آن به روح درگذشتگان را جایز نمی‌دانند و در اینکه ثواب قرآن به روح درگذشتگان می‌رسد یا خیر، بین آنها اختلاف است. با وجود این، دعا کردن برای اموات خوب است.^۳

جماعت دعوت بازهم مطلق‌گویی را بر دقت علمی ترجیح داده و به صورت کلی، خواندن نماز و هدیه کردن ثواب آن به روح درگذشتگان را در نزد علما مردود دانسته است؛ ولی واقعیت چیست؟ در نزد اهل سنت، اصل این است که انسان می‌تواند ثواب هر یک از اعمال خود را برای دیگری قرار دهد؛ چه از عبادت‌های مالی مانند صدقه باشد و چه از عبادت‌های بدنی مانند نماز، روزه و حج باشد.^۴ البته برخی از پیشوایان اهل سنت مانند مالک و شافعی با این اصل مخالفت کرده و آن را فقط در عبادت‌های مالی جایز

۱. غماری، احمد بن محمد، احياء المقبر من أدلة استحباب بناء المساجد و القباب على القبور، ص ۱۱.

۲. «بیانیه محکومیت انفجار حرمین در سامراء»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۳ اسفند ۱۳۸۴، لینک: <http://www.islahweb.org/content/1384/12/3897/>؛ «بیانیه محکومیت انفجار حرمین - در - سامراء»، <http://www.islahweb.org/content/1384/12/3897/>؛ «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در مورد مسائل اخیر عراق»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۵ تیر ۱۳۸۶، لینک: <http://www.islahweb.org/content/1386/4/3890/>؛ «مسائل - اخیر - عراق»

۳. سؤال شماره ۱۱۷۲، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۶ خرداد ۱۳۹۳، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2014/6/11863/>؛ «الف - اعمال - متأخر - کدامند؟ - بآیا - قرآن - یا - نماز -»، <http://www.islahweb.org/content/2014/6/11863/>؛ «خواندن - ما - و - فرستادن - آن - برای - مرده - تات

۴. زبلی، عثمان بن علی، تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق و حاشیه الشلبی، ج ۲، ص ۸۳؛ جمعی از نویسندگان، الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ۱۶، ص ۴۵.

دانسته‌اند.^۱ در مقابل، ابوحنیفه، احمد بن حنبل و جمهور سلف، وصول ثواب عبادت‌های بدنی به اموات را قبول دارند.^۲

۵. تقریب مذاهب

باور به اعتدال و میانه‌روی در تفکر و عمل و همچنین اجتناب از تندروی و خشونت، از باورها و اعتقادات اساسی جماعت دعوت معرفی شده است.^۳ عبدالرحمن پیرانی دبیرکل جماعت دعوت در مصاحبه‌ای با روزنامه الشرق الأوسط، با اشاره به تأثیرپذیری جماعت اخوان المسلمین از اندیشه تقریب و زیست آنان فراتر از اختلافات قومی، زبانی و مذهبی و همچنین برخورد متمدنانه و اسلامی آنان با اختلافات، چنین زیست و برخوردی را از رویکردهای اساسی پذیرفته‌شده در «جماعت دعوت و اصلاح» معرفی کرده است. پیرانی دستیابی به هدف مطلوب تحقق وحدت اسلامی در شرایط فعلی را افزون بر مشارکت شخصیت‌های برجسته و مراجع فکری تأثیرگذار طرفین و همچنین اراده راستین و نیرومند، نیازمند هماهنگی افکار عمومی و قانع کردن آن به ضرورت تقریب دانسته است.^۴ به اعتقاد جماعت دعوت، تقریب هرچه بیشتر پیروان مذاهب، امری ضروری است. آنان هم‌بستگی را نه در یکسان‌سازی مذهبی و گروهی، بلکه در چارچوب راهبرد «بیشد بعضهم بعضا» قابل تحقق می‌دانند. از نگاه جماعت دعوت، تنوع مذاهب و گروه‌های فکری، به گسترش فرهنگ گفت‌وگو، مباحثه و در نتیجه به سلامت اجتماع کمک می‌کند. آنچه به اعتقاد آنان موجب تفرق است، تعصب مذهبی و گروهی است؛ نه خود

۱. همان؛ همان.

۲. ابن ابی العز، علی بن علی، شرح العقيدة الطحاوية، ج ۲، ص ۶۶۴ تا ۶۶۹؛ خلال بغدادی، احمد بن محمد، الوقوف و الترجل من الجامع لمسائل الإمام احمد بن حنبل، ص ۸۵؛ ابن مفلح، ابراهیم بن محمد، المبدع في شرح المقنع، ج ۲، ص ۲۸۱.

۳. «مرام‌نامه و اساس‌نامه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک:

<http://www.islahweb.org/maramnameh>

۴. محمود، خالد، «الأمین العام لجماعة الدعوة والإصلاح الإيرانية: المعارضة الأقرب إلینا»، سایت الشرق الأوسط، ۲۱ رجب ۱۴۳۱، لینک:

<http://archive.aawsat.com/detailsp?section=4&article=576621&issueno=11541#.wp5btrpyxiu>

مذهب و گروه. جماعت دعوت، خود را حامل پیام وحدت، برادری، وفاداری، تعاون و همکاری برای همه هم‌وطنان ایرانی می‌داند.^۱

اندک همراهی با بیانیه‌ها و موضع‌گیری‌های جماعت دعوت، مخاطب را به این باور می‌رساند که آنان هرچند در گفتار، بر تقریب مذاهب تأکید دارند ولی در عمل به تفاوت‌های مفروض میان اهل سنت و شیعیان ایران توجه ویژه‌ای دارند.^۲ به گونه‌ای که شهروند سنی مذهب ایرانی با همراهی جماعت دعوت به این احساس خواهد رسید که شهروندی دست‌چندمی بوده و از حقوق شهروندی خود به‌طور کامل بهره‌مند نیست. شاید گفته شود زمانی تقریب بر تن خود جامه عمل خواهد دید که از مرز گفتار تجاوز کرده و به حوزه عمل برسد و جماعت دعوت نیز به دنبال تحقق این مهم است. ضمن ارج نهادن به این گفتار، باید توجه داشت که:

اولاً: اهتمام به تفاوت‌ها و دفاع از حقوق اقلیت‌ها باید واقعی بوده و به دور از هرگونه بزرگ‌نمایی صورت بگیرد.

ثانیاً: نیم‌نگاهی به وضعیت شیعیان در کشورهای نظیر عربستان و بحرین، سعه صدر نظام جمهوری اسلامی ایران در تعامل با شهروندان اهل سنت خود را برجسته‌تر می‌کند و آزادی عمل شهروندان سنی مذهب ایرانی را روشن‌تر خواهد ساخت.

۱. «به نام خداوند مهربان مهروز»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۶ شهریور ۱۳۸۴، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1384/6/3904/> بنام-خداوند-مهربان-مهروز

۲. «گزارشی متفاوت از بیست و هشتمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۵ خرداد ۱۳۹۴، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2015/5/15254/> گزارشی-متفاوت-از-بیست-و-هشتمین-نمایشگاه-بین‌المللی-کتاب-تهران

؛ «بیانیه پایانی نشست دوم کنگره چهارم جماعت دعوت و اصلاح»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۱ اسفند ۱۳۹۶، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2013/10/9881/> بیانیه‌ی-پایانی-نشست-دوم-کنگره‌ی-سوم-جماعت
؛ بهرامی‌نیا، جلیل، «رأی ما به روحانی یک کنش سیاسی معنادار»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۶، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2017/5/18613/> رأی-ما-به-روحانی-یک-کنش-سیاسی-معنادار

ثالثاً: این حساسیت و اهتمام باید فراگیر باشد و فقط به حقوق اهل سنت اختصاص نداشته باشد؛ به عنوان مثال دکتر یوسف قرضاوی در مصاحبه با روزنامه مصری المصری الیوم، شیعیان را بدعت‌گذار می‌نامد و آنان را به تلاش برای گسترش تشیع در میان اهل سنت، با استفاده از منابع مالی و تبلیغی متهم می‌سازد. جای بسی تعجب است که جماعت دعوت با انتشار بیانیه‌ای در این خصوص، دکتر قرضاوی را رواج‌دهنده مدارا و تسامح دینی دانسته است و بدون اشاره به نادرستی اظهارات وی، فقط با ورود رسانه‌ای او به این حوزه مخالفت کرده است.^۱

جماعت دعوت، تعصب کورکورانه و فرقه‌گرایی را دامن‌گیر بخش‌هایی از امت اسلامی می‌داند که سبب می‌شود هر از گاهی، طیفی از افراطی‌های منتسب به یکی از فرقه‌های اسلامی با استناد به گزاره‌هایی تنگ‌نظرانه و برخی از فتواهای جهنمی، به کشتار پیروان مذهب دیگر اقدام کنند و با نادیده گرفتن نص صریح «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا»^۲، تلخ‌ترین و ناگوارترین صحنه‌ها را زیر تابلوی دین و دیانت به جهانیان عرضه نمایند.^۳

اندیشه سیاسی

اندیشه سیاسی جماعت را نیز می‌توان در چند محور مورد بحث قرار داد:

۱. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص اظهارات اخیر دکتر یوسف قرضاوی و واکنش‌های پیرامون آن»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۹ مهر ۱۳۸۷، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1387/7/3866/> - بیانیه - جماعت - دعوت - و - اصلاح - ایران - در - خصوص - اظهارات - اخیر - دکتر - یوسف - قرضاوی - و - واکنش‌ها

۲. سوره نساء، آیه ۹۳.

۳. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص قتل جمعی از شیعیان پاکستان»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۷ اسفند ۱۳۹۱، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2013/3/7999/> - بیانیه - جماعت - دعوت - و - اصلاح - ایران - در - خصوص - قتل - جمعی - از - شیعیان - پاکستان

۱. حکومت مطلوب

جماعت دعوت با انتشار مقاله‌ای از دکتر یوسف قرضاوی، ضرورت تن دادن به سکولاریسم را که افرادی نظیر آتاتورک و هم‌فکرانش آن را مطرح کرده بودند، امری مردود دانسته است.^۱ باور به دموکراسی و همچنین باور به اصل شورا و خرد جمعی و التزام به آن، از اساسی‌ترین باورها و اعتقادات جماعت دعوت معرفی شده است.^۲

آنان با انتشار مقاله‌ای دیگر از دکتر قرضاوی با عنوان «اسلام و دموکراسی»، واقعیت دموکراسی را به واقعیت و روح اسلام نزدیک دانسته‌اند.^۳ جماعت دعوت، شورا را نه تنها روشی برای اداره حکومت و جامعه، بلکه آن را رویکردی تغییرناپذیر می‌داند که باید همیشه و در تمام ارکان جامعه و جماعت دعوت، جاری باشد.^۴ طبق آنچه در رویکردهای جماعت دعوت آمده است، آنان تلاش دارند تا در جهت تسری هرچه بیشتر فرهنگ شورایی به لایه‌های اجتماع و در نهایت حاکمیت نظام شورایی، عمل نمایند.^۵

علاوه بر این، شورا نزد اهل سنت جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به گونه‌ای که حتی تعیین جانشین برای نبی اکرم ﷺ نیز می‌تواند با تکیه بر آن صورت بگیرد. برخلاف تشیع که برای شورا نقشی در این امور تصور نمی‌کنند و تعیین امام و جانشین پیامبر ﷺ را حقی منحصر خداوند سبحان می‌دانند^۶ که البته این مطلب نیز به بحث و کنکاش علمی جداگانه‌ای نیاز دارد. باید پرسید: نظام شورایی که جماعت دعوت به دنبال حاکمیت آن است، کدام نظام است؟ آیا نظامی که حتی شخص اول آن نیز توسط خبرگان شیعه و سنی منتخب ملت تعیین می‌شود، نظام شورایی نیست؟ آیا نظامی که رئیس دولت، نمایندگان مجلس و حتی اعضای شوراهای شهر و روستای آن نیز همه و همه به انتخاب

۱. قرضاوی، یوسف، «عوامل تغییر فتوا در عصر کنونی»، مجله اصلاح، شماره اول، ص ۱۹.

۲. «مرام‌نامه و اساس‌نامه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک:

http://www.islahweb.org/maramnameh?quicktabs__2=2

۳. قرضاوی، یوسف، «اسلام و دموکراسی»، مجله اصلاح، شماره ۱۸، ص ۹.

۴. «رویکردها و راهکارها»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک: <http://www.islahweb.org/roykard>

۵. همان.

۶. عضدالدین ایچی، عبدالرحمن، شرح المواقف، ج ۸، ص ۳۴۵.

ملت ایران با هر قوم و نژاد و مذهب و آئینی صورت می‌پذیرد، نظام شورایی نیست؟ آیا نظامی که حتی خود آن نیز با همه‌پرسی و شورا تعیین شده است، نظام شورایی نیست؟ آیا حتی ده درصد از دموکراسی موجود در ایران در کشورهای نظیر عربستان، بحرین، امارات تجربه شده است؟ اینها نمونه‌ای از صدها پرسشی است که ذهن مخاطب جماعت دعوت و اصلاح را به خود مشغول کرده‌اند و او را با انبوه ابهام‌ها مواجه می‌سازند.

جماعت دعوت، ضمن ملتزم‌دانستن خود به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران،^۱ بر این باور است که مذاهب اهل سنت، اعتقادی به ولایت مطلقه ندارند.^۲ باید توجه داشت که نزد علمای شیعه، ولایت فقیه فرع بر ولایت ائمه معصومین (علیهم‌السلام) است؛ از این رو به دلیل عدم اعتقاد اهل سنت به امامان معصوم (علیهم‌السلام)، بحث ولایت فقیه در نزد آنان از این جهت منتفی خواهد بود. نکته حائز اهمیت این است که منابع اهل سنت و کتاب‌های فقهی و عقیدتی آنان نیز بر رهبری جامعه اسلامی توسط فردی فقیه و مجتهد و به عبارتی دیگر، اعلم از حیث علمی و فقهی تأکید دارند.^۳

جماعت دعوت، قداست بخشی به زمامداران و شیوه‌های زمامداری، عدم تحمل نقد و مطالبه‌گری و همچنین ایجاد و توسعه خطوط قرمز پرشمار را زمینه‌ساز افراط‌گرایی و خشونت می‌داند.^۴ در بیانیه پایانی چهارمین کنگره جماعت دعوت، گردش آزاد قدرت در بین طیف‌های گوناگون اندیشه و سیاست و هویت‌های قومی و مذهبی متعدد کشور و

۱. «مرام‌نامه و اساس‌نامه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک:

http://www.islahweb.org/maramnameh?quicktabs___3=3

۲. سؤال فقهی، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۳ آذر ۱۳۹۴، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2015/11/16074/-به-ولایت-مطلقه-ی-دارد-سنی-به-ولایت-مطلقه-ی-دارد-سنی>

فقیه-باور-دارد؟-شما-چطور؟-شوری-یعنی-چه؟

۳. نک: جزیری، عبدالرحمن، الفقه علی المذاهب الأربعة، ج ۵، ص ۳۶۶؛ ابویعلی، محمد بن حسین، الأحکام السلطانية للفراء، ص ۲۰؛ ماوردی، علی بن محمد، الأحکام السلطانية، ص ۲۰.

۴. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح درباره اعدام شیخ نمر باقر النمر»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۳ دی ۱۳۹۴، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2016/1/16198/-شیخ-اعدام-نمر-باقر-النمر>

همچنین جلوگیری از احتکار و انحصار زمامداری در یک طیف یا جریان واحد، از الزامات حکمرانی مناسب معرفی شده است.^۱

۲. تعامل با سایر احزاب

دگرپذیری و تکثرگرایی، از اعتقادات و باورهای اساسی جماعت دعوت معرفی شده است.^۲ عبدالرحمن پیرانی بر این باور است که هرچند جماعت دعوت، وجوه مشترکی با هر دو جناح اصلاح طلب و اصول گرا دارد؛ ولی به جریان اصلاح طلب نزدیک تر است.^۳ بیانیه جماعت دعوت در حمایت از میرحسین موسوی^۴ در انتخابات سال ۱۳۸۸ و همچنین پیام تبریک آنان به دکتر حسن روحانی به خاطر پیروزی در انتخابات ریاست جمهوری یازدهم،^۵ موضع آنان را در قبال احزاب فعال در ایران مشخص می سازد.

جماعت دعوت، امتناع دولت یازدهم از به کارگیری نیروهای اهل سنت در ترکیب کابینه یازدهم را از عوامل کاهش خوش بینی های اولیه اهل سنت به دولت یازدهم دانسته است.^۶

۱. «بیانیه پایانی چهارمین کنگره جماعت دعوت و اصلاح»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۵ مرداد ۱۳۹۴، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2015/8/15722/> و-جماعت-دعوت-و-اصلاح

۲. «مرام نامه و اساس نامه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، لینک: <http://www.islahweb.org/maramnameh>

۳. محمود، خالد، «مصاحبه روزنامه الشرق الأوسط با دبیر کل جماعت دعوت و اصلاح ایران»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۵ تیر ۱۳۸۹، لینک:

<http://www.islahweb.org/node/3281>

۴. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در حمایت از مهندس میرحسین موسوی»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۱ خرداد ۱۳۸۸، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1388/3/3857/> و-اصلاح-ایران-در-حمایت-از-مهندس-میرحسین-موسوی.html

۵. «پیام تبریک جماعت دعوت و اصلاح ایران محضر رئیس جمهور منتخب جناب آقای دکتر حسن روحانی»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۶ خرداد ۱۳۹۲، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2013/6/8521/> و-اصلاح-ایران-محضر-رئیس-جمهور-منتخب-جناب-آقای-دکتر-حسن-رو

۶. «بیانیه پایانی نشست دوم کنگره سوم جماعت»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۹ مهر ۱۳۹۲، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2013/10/9881/> و-سوم-جماعت-دوم-کنگه-ی-نشست-دوم-کنگه-ی-پایانی-نشست-دوم-کنگه-ی-سوم-جماعت

۳. بیداری اسلامی

جماعت دعوت در بیانیه‌ای که درخصوص رویدادهای منطقه بادیان کردستان عراق صادر کرد، بهار عربی را در تکاپوی اعاده حقوق شهروندی، حاکمیت قانون و نهادینه کردن جایگاه احزاب و مؤسسات جامعه مدنی در پاره‌هایی از مشرق‌زمین دانست.^۱ جماعت دعوت در بیانیه دیگری که در تاریخ ۳ اردیبهشت ۱۳۹۰ ش منتشر کرد، از «بیداری اسلامی» به عنوان «قیام فرخنده» یاد کرد که تا آن روز دو سرنوشت عمده را تجربه کرده است: از یک سو، تحقق اهداف اولیه و سقوط دیکتاتور در تونس و مصر و از سویی دیگر مواجهه و سرکوب شدید در لیبی، یمن، بحرین و سوریه که با درجات متفاوتی از سوی حاکمان اقتدارگرا پیگیری می‌شود.^۲

روشن است که از نظر جماعت دعوت، نظام‌های حاکم بر لیبی، یمن و بحرین با نظام حاکم بر سوریه تفاوتی ندارند و حاکمان اقتدارگرای این کشورها در پی سرکوب قیام‌های مردمی هستند. در نگاه آنان تفاوتی میان قذافی‌ها و بشار اسد‌ها وجود ندارد؛^۳ ولی واقعیت این است که تفاوت‌های آشکاری میان سیاست‌های کلی دولت سوریه با سیاست‌های کلی نظامی‌های کشورهای نظیر بحرین، لیبی و... وجود دارد. از جمله این تفاوت‌ها روحیه اسرائیل‌ستیزی دولت سوریه است؛ روحیه‌ای که در حاکمانی همچون حاکمان آل خلیفه، آل سعود و در یک کلام قذافی‌ها به چشم نمی‌خورد. تفاوت دیگری که در این

۱. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص رویدادهای منطقه بادیان (کردستان عراق)»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۳ آذر ۱۳۹۰، لینک:

http://www.islahweb.org/ku/node/%204730?quicktabs__4=1&quicktabs__6=0

۲. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران درباره تحولات کنونی خاورمیانه و شمال آفریقا»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۳ اردیبهشت ۱۳۹۰، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1390/2/3907/> - دربارہ-تحولات - کنونی-خاورمیانه-و-شمال-آفریقا.html

۳. «بیانیه جماعت دعوت و اصلاح ایران به مناسبت پایان عمر دیکتاتور لیبی»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۹ مهر ۱۳۹۰، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2011/10/4493/> - به-مناسبت - ایران-و-اصلاح-ایران-به-مناسبت - پایان-عمر-دیکتاتور-لیبی

مختصر می‌توان به آن اشاره کرد، مقاومت نظام سوریه در برابر گروه‌هایی از سلفیه جهادی نظیر داعش است. گروه‌هایی که ابزار دست استعمال جهانی به‌خصوص امریکا و اسرائیل هستند. گروه‌هایی که راهپیمایی‌ها و مطالبات مردمی را به بحرانی جدی در سوریه تبدیل کرده و با پرچم اسلام، سیاست‌های امریکا و اسرائیل را در منطقه دنبال می‌کنند.

به اعتقاد جماعت دعوت، یکی از شدیدترین برخوردها با خیزش‌های مردمی، در کشور مصر صورت گرفت که به برکناری محمد مرسى از پست ریاست جمهوری منجر شد. از نظر آنان، در میان کشورهای در حال تغییر، کشور مصر به دلیل داشتن مرز مشترک با نوار غزه و همچنین مرز مشترک با سرزمین‌های تحت اشغال رژیم اشغال‌گر اسرائیل از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از سوی دیگر رفتار متفاوت این کشور در دوره زمامداری محمد مرسى در مواجهه با مسائل منطقه و به‌ویژه موضع اصولی حمایت از آرمان فلسطین، که اوج بروز نمادین آن با حضور نخست‌وزیر دولت مصر در نوار غزه و در کنار نمادهای مقاومت در ایام جنگ هشت‌روزه رقم خورد، باعث شد هم‌پیمانی شومی متشکل از ژنرال‌ها، بخشی از سکولارها، مدعیان سلفیت، جمعی از وعاظ سلاطین و همچنین نهاد کلیسا علیه دولت قانونی و رئیس‌جمهور منتخب صورت پذیرد. اینان ضمن بازداشت تعداد زیادی از بهترین فرزندان ملت مصر و بلکه سرمایه‌های جهان اسلام، با پرونده‌هایی مضحک و دلایلی شرم‌آور، به صدور فله‌ای حکم اعدام در چند مرحله اقدام نمودند تا عمق کینه خود را از این فرزندان سربلند امت به‌نمایش بگذارند.^۱

باید پرسید: نامه محمد مرسى به شیمون پرز^۲ (رئیس وقت رژیم صهیونیستی) که عملاً تأییدی بر پیمان کمپ‌دیوید است، چگونه با حمایت اصولی وی از آرمان فلسطین سازگار است؟

۱. «بیانیه پایانی چهارمین کنگره جماعت دعوت و اصلاح»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۵ مرداد ۱۳۹۴، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2015/8/15722/> -جماعت-دعوت-و-اصلاح

۲. نک: «متن کامل نامه مرسى به شیمون پرز»، سایت العالم، ۱۶ اسفند ۱۳۹۶، لینک: <http://fa.alalam.ir/news/385164%20نامہ-مرسی-به-کامل-نامہ-متن/> تصویر---

جماعت دعوت چگونه با روحیه اسرائیل ستیزانه‌ای که از خود نشان می‌دهد،^۱ محمد مرسی را با این عملکردها و رویکردها، حامی اصولی آرمان فلسطین معرفی می‌کند؟

۴. وضعیت اهل سنت در ایران

جماعت دعوت و اصلاح، دفاع از حقوق و آزادی‌های شهروندی اهل سنت ایران را از وظایف ذاتی خود می‌داند و مدعی است که از هرگونه اقدام لازم با استفاده از ابزارهای مدنی برای استیفای مطالبات این بخش از شهروندان فروگذار نخواهد بود.^۲ به اعتقاد آنان اهل سنت ایران آمادهٔ ایفای نقش خود در حفظ هم‌بستگی و انسجام ملی است؛ ولی وضعیت کنونی مناطق اهل سنت، از جهت برخورداری از حقوق و آزادی‌های تصریح شده در قانون اساسی تناسبی با توانمندی‌ها، شایستگی‌ها و نیز نسبت جمعیتی آنان ندارد.^۳

به اعتقاد جماعت دعوت، در ایران افراد و گروه‌هایی با درپیش گرفتن رویه‌ای فرقه‌گرایانه و همچنین برخورد سلیقه‌ای بعضی مدیران با ابتدایی‌ترین خواسته‌های شهروندان اهل سنت، زمینه‌ساز دامن‌زدن به اختلافات مذهبی شده‌اند.^۴ آنان بر این باورند

۱. «بیانیهٔ جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص حملات هوایی اسرائیل به نوار غزه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۷ دی ۱۳۸۷، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1387/10/-حملات-در-خصوص-هوايي-اسرائيل-به-نوار-غزه.html>

→ «بیانیهٔ جماعت دعوت و اصلاح ایران در محکومیت کشتار مردم فلسطین و محاصرهٔ نوار غزه»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۰ بهمن ۱۳۸۶، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/1386/11/3881-محکوميت-ايران-در-و-اصلاح-جماعت-دعوت-غزه-محاصره-نوار-فلسطین-و-کشتار-مردم->

۲. «بیانیهٔ پایانی چهارمین کنگرهٔ جماعت دعوت و اصلاح»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۵ مرداد ۱۳۹۴، لینک: <http://www.islahweb.org/content/2015/8/15722-بیانیه-پایانی-چهارمین-کنگره-جماعت-دعوت-و-اصلاح>

۳. همان.

۴. «بیانیهٔ جماعت دعوت و اصلاح ایران در خصوص آزادی چهار مرزبان ایرانی»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۲۰ فروردین ۱۳۹۳، لینک:

<http://www.islahweb.org/content/2014/4/11428-آزادی-چهار-مرزبان-ایرانی>

که بیان شعارهای برابرگرایانه و آزادی خواهانه، بدون تغییر عملی در وضعیت موجود، ثمره‌ای جز تشدید یأس در میان اقلیت‌ها و گروه‌های غیرحاکم ندارد. آنان مشارکت اهل سنت در رسانه‌ها و تربیون‌های ملی، اصلاح منابع آموزشی متضاد با هم‌گرایی و همچنین رفع محدودیت‌ها و تضییقات گزینشی را خواستارند.^۱

عبدالرحمن پیرانی در پاسخ به این پرسش‌ها که به اعتقاد شما اوضاع کنونی اهل سنت در ایران چگونه است و آیا به نظر شما اهل سنت در معرض تبعیض و تنگنا قرار دارند، برخی اصول قانون اساسی را که بر مذهب رسمی جعفری تأکید دارند، مانع نامزد شدن اهل سنت برای تصدی ریاست جمهوری دانسته است. وی معتقد است که هرچند رهبران انقلاب در تدوین قانون اساسی موفق شدند که بیشتر مطالبات جامعه را به صورت عمومی مدنظر قرار دهند، ولی به دلایلی میزان موفقیت آنان در اجرای قانون اساسی کمتر از حد انتظار است.^۲ پیرانی در پاسخ به این سؤال که آیا با گروه جندالله موافق هستید یا خیر و موضع شما در قبال این گروه چیست، می‌گوید:

بر این باوریم که خشونت نمی‌تواند منشأ ایجاد تغییرات سیاسی و اجتماعی مثبت در جامعه باشد؛ بنابراین خشونت را در هر شکل و از سوی هر شخص و گروهی که باشد، رد می‌کنیم و آن را وسیله‌ای برای احقاق حقوق نمی‌دانیم.^۳

نتیجه

جماعت دعوت و اصلاح ایران از جریان‌های فعال در جامعه دینی و سیاسی اهل سنت ایران است. این جریان مبانی فکری اخوان المسلمین را قبول دارد و التزام به آن را برای خود افتخار می‌داند. اندیشه دینی جماعت دعوت در برخی موارد مانند فتح باب اجتهاد و

۱. «بیانیه پایانی نشست دوم کنگره سوم جماعت»، سایت رسمی جماعت دعوت و اصلاح، ۱۹ مهر ۱۳۹۲، لینک:

<http://islahweb.org/content/2013/10/9881/> بیانیه‌ی-پایانی-نشست-دوم-کنگره‌ی-سوم-جماعت

۲. محمود، خالد، «الأمین العام لجماعة الدعوة والإصلاح الإيرانية: المعارضة الأقرب إلینا»، سایت الشرق الأوسط، ۲۱ رجب

۱۴۳۱، لینک:

<http://archive.aawsat.com/details.asp?section=4&article=57621&issueno=11541#wp5btrpyxiu>

۳. همان.

مردود دانستن مواردی همچون زیارت قبور، بنای بر قبور، توسل، تبرک و استغاثه، به اندیشه دینی سلفی‌ها نزدیک است؛ ولی برخلاف سلفی‌ها پیروی از سلف در فهم قرآن و سنت را لازم نمی‌دانند.

تأکید بر شورا و دموکراسی از نکات مهم در اندیشه سیاسی آنان است. از دیدگاه آنان حکومت مطلوب، حکومتی است که مبتنی بر دموکراسی و شورا باشد. آنان بیداری اسلامی را امری فرخنده دانسته و در این حوزه تفاوتی بین بشار اسدها و قذافی‌ها نمی‌بینند. جماعت دعوت، موضعی مناسب در مقابل اسرائیل دارد. آنان هرچند به رعایت نسبی حقوق اهل سنت ایران اعتراف دارند؛ ولی معتقدند در حوزه وحدت، میان گفتار و عملکرد فاصله است و لازمه وحدت صرف گفتار تقریبی نبوده و باید در میدان عمل نیز با رعایت مساوات و برابری، آن را تقویت کرد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ابی العز، علی بن علی، شرح العقيدة الطحاوية، بيروت: مؤسسة الرسالة، چاپ دهم، ۱۴۱۷ق.
۳. ابن اثیر، مبارک بن محمد، جامع الأصول في أحاديث الرسول ﷺ، بی جا: مكتبة الحلواني، چاپ اول، ۱۳۸۹ق.
۴. ابن حجر هيثمي، احمد بن محمد، الفتاوى الفقهية الكبرى، بی جا: المكتبة الإسلامية، بی تا.
۵. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الإمام احمد بن حنبل، بی جا: مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ۱۴۲۱ق.
۶. ابن عثيمين، محمد بن صالح، الشرح الممتع على زاد المستقنع، بی جا: دار ابن جوزی، چاپ اول، ۱۴۲۲ق.
۷. ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر، الروح في الكلام على أرواح الأموات والأحياء بالدلائل من الكتاب والسنة، بيروت: دار الكتب العلمية، بی تا.
۸. ابن مفلح، ابراهيم بن محمد، المبدع في شرح المقنع، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
۹. ابونعيم، احمد بن عبدالله، معرفة الصحابة، رياض: دار الوطن، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
۱۰. ابویعلی، محمد بن حسین، الأحكام السلطانية للفراء، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ دوم، ۱۴۲۱ق.
۱۱. امين، محسن، كشف الإرتياب في اتباع محمد بن عبد الوهاب، بی جا: المكتبة التخصصية للرد على الوهابية، چاپ دوم، ۱۳۸۲ق.
۱۲. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحيح البخاري، بيروت: دار طوق النجاة، چاپ اول، ۱۴۲۲ق.
۱۳. جزیری، عبدالرحمن، الفقه على المذاهب الأربعة، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ دوم، ۱۴۲۴ق.
۱۴. جمعی از نویسندگان، الموسوعة الفقهية الكويتية، كويت: وزارة الأوقاف و الشؤون الإسلامية، بی تا.
۱۵. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک على الصحيحين، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
۱۶. خلال بغدادی، احمد بن محمد، الوقوف و الترجل من الجامع لمسائل الإمام احمد بن حنبل، بی جا: دار الكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
۱۷. ذهبی، محمد بن احمد، سير اعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة، چاپ سوم، ۱۴۰۵ق.
۱۸. زبلی، عثمان بن علی، تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق و حاشية الشلبی، قاهره: المطبعة الكبرى الأميرية بولاق، چاپ اول، ۱۳۱۳ق.
۱۹. سقاف، حسن بن علی، الإغاثة بأدلة الإستغاثة، عمان: مكتبة الامام النووي، ۱۴۱۰ق.
۲۰. سلطانی، عبدالظاهر، اهل سنت ایران؛ فرصت ها و چالش ها، سنده: آراس-حافظ ابرو، چاپ اول، ۱۳۹۵ش.

۲۱. سمهودی، علی بن عبدالله، **وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفى**، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
۲۲. «سؤالات فقهی»، **مجله اصلاح**، دوره اول، شماره ۱، دی ماه ۱۳۹۰.
۲۳. «سؤالات فقهی»، **مجله اصلاح**، دوره اول، شماره ۲، بهمن ماه ۱۳۹۰.
۲۴. شببانی جزری، علی بن ابی‌الکرم، **أسد الغابة في معرفة الصحابة**، بی‌جا: دار الکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
۲۵. طبرانی، سلیمان بن احمد، **الروض الدانی (المعجم الصغیر)**، بیروت: المکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.
۲۶. عضدالدین ایجی، عبدالرحمن، **شرح المواقف**، قم: الشریف الرضی، چاپ اول، ۱۳۲۵ق.
۲۷. غماری، احمد بن محمد، **إحياء المقبور من أدلة استحباب بناء المساجد و القباب على القبور**، بی‌جا: المکتبة التخصصیة للرد علی الوهابیة، چاپ چهارم، ۱۴۲۹ق.
۲۸. قرضاوی، یوسف، «اسلام و دموکراسی»، **مجله اصلاح**، ترجمه: احمد نعمتی، سال سوم، شماره ۱۸، ویژه‌نامه اسلام و دموکراسی، مهر ۱۳۹۳ش.
۲۹. قرضاوی، یوسف، «عوامل تغییر فتوا در عصر کنونی»، **مجله اصلاح**، شماره ۱، دی ماه ۱۳۹۰ش.
۳۰. مآوردی، علی بن محمد، **الأحكام السلطانية**، قاهره: دارالحديث، بی‌تا.
۳۱. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، **کنز العمال في سنن الأفعال والأفعال**، بی‌جا: مؤسسة الرسالة، چاپ پنجم، ۱۴۰۱ق.
۳۲. منذری، عبدالعظیم بن عبدالقوی، **الترغيب و الترهيب في الحديث الشريف**، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.
۳۳. نسائی، احمد بن شعيب، **السنن الكبرى**، بیروت: مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ۱۴۲۱ق.
۳۴. نیشابوری، مسلم بن حجاج، **صحیح مسلم**، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا.
۳۵. هیثمی، علی بن ابی‌بکر، **مجمع الزوائد و منبع الفوائد**، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.

سایت‌ها

36. <http://www.aawsat.com>
37. <http://www.islahweb.org>

